

A társadalmi rétegződés kriminológiai és büntetőjogi vetületeinek rendszere

Írta: Dr. Irk Ferenc

1. Bevezető

Hazánk a társadalmi-gazdasági fejlődés jelenlegi szakaszában osztálytársadalom. Politikai szempontból tehát — a múlt hagyatékainak folytatásaképpen, de attól mégis alapvetően különbözően — több osztály él (és még hosszú ideig fog élni) együtt. Szociológiai szempontból ez azt jelenti, hogy a társadalom nem egységes, nem homogén, hanem kultúrájában, szokásaiban, normáiban, érdekeiben, értékeiben és még egy sor egyéb szempontban egymástól kisebb vagy nagyobb mértékben különböző társadalmi rétegből áll.

Amikor a társadalomtól — mint általános kategóriától — a társadalmi rétegeken — mint különös kategóriákon — keresztül az egyes emberhez — mint egyes kategóriához — eljutunk, azt találjuk, hogy az állam minden polgára azonos jogokkal és kötelezettségekkel találja magát szemben. Most már a jogi körbe térve, úgy fogalmazunk, hogy a törvény előtt minden ember egyenlő.

Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az egyes ember nem függetleníti — mert nem is függetlenítheti — magát környezetétől, azt kell megállapítanunk, hogy az egyén környezete korántsem teljes mértékben azonos. Éppen ezért nyilvánvaló, hogy az eltérő környezeti hatások között felnövekvő és élő emberek részben eltérően gondolkodnak — többek között — a jóról és a rosszról, a megengedhetőről és a megengedhetetlenről, a helyesről és a helytelenről, a törvényesről és a törvénytelenről. Azt kell tehát észlelnünk, hogy a valóság visszatükröződése az emberi pszichikumban — főként a már említett okok miatt — eltérő lehet. Ebből következik, hogy az azonos jogok és kötelezett-

ségek eltérő értelmezése végül is eltérő jog- és kötelességtudatban jelentkezhethet.

Úgy tűnik, hogy a szocialista büntetőjogtudományi irodalomban ennek a szempontnak hosszabb ideig nem tulajdonítottak fontosságának megfelelő jelentőséget. Elsősorban talán erre vezethető vissza, hogy — amint arra Szabó András felhívja a figyelmet — a kriminológiai kutatások vagy az általános szintű szociológiai indíttatású, vagy az egyedi szintű és főként pszichológizáló vizsgálódásokra korlátozódtak. A különös szintet általában — ha erre egyáltalán sor került — a családi, baráti vagy munkahelyi környezetben keresték és vélték megtalálni.¹

Ennek magyarázata részint természetes. A szociológia (a szocialista országok szociológiája) hosszú ideig nem szolgáltatott (megkésett kifejlődése következtében nem is szolgáltatathatott korábban) olyan eredményeket, törvényszerűségeket, amelyek a kriminológiai kutatás számára eredménnyel hasznosíthatók lehettek volna. A hazai szakszociológiák elméleti és gyakorlati kibontakozása, utóbbi években a számos alapkutatás „beérésének” köszönhetően olyan szintre jutott, amikor úgy tűnik, hogy mindinkább elegendő tény- és ismeretanyaggal szolgál a társudományok és a határterületeken dolgozó kutatók számára is. Társadalmunk nyíltabbá vált, a múlttal való kapcsolatok, összefüggések pedig mindinkább megvilágosodnak, olykor átértékelődnek.

Noha a társadalmi rétegződés és a bűnözés kapcsolatait mélyrehatóan elemző kriminológiai kutatások még csak most vannak megindulóban, a téma jelentőségének felismerése, a probléma kutatási igénye korábban megfogalmazódott. Gödöny József pl. már elképzelhetetlennek tartotta, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés kapcsolatának elemzését, a bűnözés megelőzésének rendszerét e szempont figyelmen kívül hagyásával kísérelné meg végrehajtani.² Nagy fontosságot tulajdonít annak is, hogy megfelelő kategorizálással a jelenségeknek minél in-

1. Vö. Szabó András: A büntett és büntetése. Gondolat. Budapest, 1979. 369. old.

2. Gödöny József: A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1978. 136., de különösen a 310—316. old.

kább a lényegéhez jussunk el. Ebben a rendszerben a bűnelkövetés tekinthető az egyes, a bűnözés az általános kategóriának. A kettő közötti kapcsolat azonban nem közvetlen, hanem különféle közvetítő mechanizmusok lépnek be. Ezek a kategóriák különösen a megelőzésben jutnak döntő szóhoz, mivel lehetővé teszik az egymásra épülő és kellően tagolt bűnözés elleni küzdelmet.³ Szabó András pedig a kriminológiai kutatások egyik alapkövetelményének tartja a társadalmi rétegződés és a bűnözés kapcsolatának vizsgálatát.⁴

2. Tények, adatok

A kriminológiai kutatásokban már meglehetősen régen felismert tény, hogy — legalábbis a polgári országok adatai szerint — az egyes társadalmi rétegek az össznépelességen belüli számarányukhoz képest nem azonosan vesznek részt a bűnözésben. Úgyszintén az is köztudott, hogy egyes bűncselekménytípusokban bizonyos társadalmi rétegek felül-, míg mások alulreprezentáltak. Ebből a nézőpontból szokásos pl. „fehér”- és „kék-galléros” bűnözésről beszélni.⁵ Kifejezetten erre a szemléletmódra több kriminológiai elmélet is épít. Ezek elsősorban a társadalmi rétegződésben fellelhető törvényszerűségek megismerése alapján vélik részint megtalálni az egyedi bűnelkövetés elsődleges magyarázatát, részint a megoldás kulcsát. Ezen irányzatok közös jellemzője, hogy tagadják a „magányos tettes” alapvetően lombroziánus tanokra visszavezethető, de a kezelés területén csakúgy, mint a generális és speciális prevencióról vallott elképzelésekben is domináló felfogást. A tettes viselkedésébe mindig belekalkulálják azt a miliót, amely a bűnelkövetésig hatott rá. A pszichikus adottságokat nem tagadva, de nem is kizárólagosnak véve kísérik megmagyarázni, hogy mi az oka a már említett rétegspecifikus alul-, de főként felülreprezentáltságnak. Ha ugyanis a bűnelkövetésnél az emberi pszichikum játszaná a kizárólagos szerepet, nyilvánvaló volna, hogy a társadalom különböző rétegeihez tartozó egyének a véletlen eloszlás függvényé-

³ Gödöny, i. m. 73—74. old.

⁴ Szabó András, i. m. 369. és köv. old.

⁵ Vö. Gödöny, i. m. 101. old.

ben egyenlő eséllyel kellene bűnelkövetővé váljanak. (Most nem szölok az olyan másodlagos szelekcióról, amelynek során a társadalom bizonyos rétegeihez tartozóknak — a megvalósított cselekmény esetén — is különbözőek az esélyeik a felelősségre vonásra.)

A szocialista büntetőjogi irodalom hosszú ideig az említett problémáknak a mi társadalmi rendszerünkben történő vizsgálatát nem tekintette fő feladatának, mert a társadalomban való érvényesülés egyenlő esélyét valva eleve kizárta, hogy az egyes társadalmi rétegek között lényeges eltérések fordulhatnak elő. (Lényegében ugyanez a szemlélet hátráltatta sokáig a már hiányolt szociológiai kutatásokat is.) A „mindenki egyenlő” dogmatista szemlélete még sokáig érezte utóhatásait. Hasonlóképpen hosszú ideig tettek nálunk is egyenlőségjelet az elvi egyenlő esélyek (a senki háttérbe nem szorítása) és a valóságban létező egyenlő lehetőségek közé. Sokáig hirdették azt a mechanikus determinista tant, amely szerint kizárólag az emberen múlik, hogy mivé válik.⁶

A korlátlan szabad akarat említett értelmezése ma már meghaladott, akkor is, ha egyes intézményrendszerünkben úgy tűnik, mintha még nem teljes mértékben szorult volna háttérbe.

A társadalom valóságjelenségeiből kiinduló kutatók ezzel szemben elismerik az objektív tényeket, s tudomásul veszik, hogy a jelen szocializmusban nemcsak hogy nem egyenlőek az emberek, de a társadalom tagjainak jelentős hányada kifejezetten kizorul az előrejutásból.⁷

Éppen ezért elérkezettnek látszik az idő arra, hogy a kriminológiában is meginduljon az ilyen jellegű vizsgálódás. Ezt megelőzően azonban azt kell megnéznünk, hogy van-e ennek értelme. Nálunk is érvényesül-e — természetesen eleve feltételezetten eltérő okok és körülmények között, más logikai rendszerben — az a polgári országokból származó megfigyelés, amely szerint a társadalom egyes rétegei népességhez mért arányszámuknál nagyobb vagy kisebb mértékben vesznek részt a bűnözésben, illetve hogy a különböző bűncselekményeket eltérő rétegződésbeli egyének követik el. Ha ilyen összefüggések fenn-

6 Vö. Gödöny, i. m. 186. old.

7 Gödöny, i. m. 190. és 398. old.

állnak, akkor ez megindokolja, hogy a maga teljes mélységében vizsgáljuk a társadalmi rétegződés és a bűnözés (különös és általános szint), valamint a társadalmi rétegződés és a bűnelkövetés (különös és egyedi szint) közötti összefüggéseket.

Ha ilyen összefüggéseket ki tudnánk mutatni, a társadalmi réteget jól tudnánk használni mint egyfajta „szűrőt”, amely az egyén és a globálisan vett társadalom között közvetítő szerepet játszik mindkét irányban.

Tekintettel arra, hogy a jelen tanulmány nem kíván teljes körű statisztikai áttekintést nyújtani a társadalmi rétegződés és a bűnelkövetés kapcsolatairól, elegendőnek mutatkozott néhány — jellegében merőben eltérő — bűncselekmény vonatkozásában tájékoztatást nyújtani. Ezek egy része kifejezetten erőszakos (a mellékeft táblázat szerinti 1—3. alattiak), másik része intellektuális (5—9.), harmadik része veszélyeztető (10—11.) csoportba sorolható. A 4. alatti átmenetet képez az erőszakos és az intellektuális bűnelkövetési forma között.

Az elemzés célja pusztán megvizsgálni, hogy igaz-e az a feltetelezés, amely szerint

- egyes bűncselekmények tipikusan réteghez kötöttek;
- egyes bűncselekményekben bizonyos rétegek erőteljesen felül-, míg mások alulreprezentáltak;
- vannak olyan társadalmi rétegek, amelyek mindegyik típusú bűncselekményben felül-, míg mások alulreprezentáltak;
- az egyes társadalmi rétegek reprezentáltsága lényegében állandó;
- az iskolai végzettség és az egyes bűncselekményekben való részesedési arány között szoros a kapcsolat, azaz a kulturáltsági fok a bűnelkövetésben erősen visszatükröződik.

A következő táblázat erről számol be. Meg kell azonban jegezni, hogy rendkívüli nehézségeket okozott a bűnelkövetési részarányt a lakossági részaránnyal egybevetni, ugyanis amíg a kriminálstatisztika a szociológiai rétegződés szerint bontja az adatokat, addig az általános statisztika bontási alapja a filozófiai osztálytagozódás. Így a társadalom rétegződés szerinti megoszlását csak másodlagos információforrásból⁸ tudtam megszerezni.

⁸ Társadalmi struktúránk fejlődése. 2. kötet. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest, 1979.

Áttekintő táblázat a társadalmi rétegződés, az iskolai végzettség és a bűnelkövetés kapcsolatáról
(Első rész)

Bűncselekmény neve	Az elkövető rétegződésbeli helye %														
	Év	1975	1978	1975	1978	1975	1978	1975	1978	1975	1978	1975	1978	1975	1978
		Szak- és bet. munk.	Segéd- munkás	Irodal- és kiszolgált dolg.	Mezőgazda- sági munkás	Szellemi	Vezető								
1. Hiv. szem. ell. erősz.		41,6	42,7	40,6	35,7	1,1	0,5	13,4	18,2	3,2	2,7	0,2	0,2		
2. Garázdaság		32,5	32,7	52,4	49,7	0,3	0,3	13,6	16,5	1,1	0,7	0,1	0,1		
3. Súlyos testi sértés		37,0	37,6	41,6	38,0	1,1	0,7	17,4	21,3	2,5	2,1	0,4	0,3		
4. Lopás		38,4	42,0	37,4	32,1	0,7	1,8	20,9	21,6	2,4	2,4	0,2	0,3		
5. Közokirat-hamisítás		37,4	41,7	35,5	37,3	4,8	5,8	12,7	9,8	7,7	8,1	1,9	1,1		
6. Magánokirat-hamisítás		43,0	51,0	10,6	13,1	12,4	10,2	9,1	9,2	20,0	13,2	4,0	3,3		
7. Vesztegetés		31,7	35,4	5,0	3,0	8,3	12,1	3,3	14,1	30,0	27,3	21,7	8,1		
8. Devizagazd. ell. b.-cs.		51,4	54,8	12,4	12,1	9,4	10,5	6,9	6,4	17,1	14,1	2,8	2,3		
9. Sikkasztás		48,6	50,5	22,0	20,1	8,3	6,1	10,4	14,1	8,1	8,1	2,6	1,1		
10. Közl. b.-e. súlyos t. s.		51,7	54,1	15,4	13,5	2,3	2,0	20,7	20,5	8,9	8,7	1,0	1,2		
11. Fogl. körében elk. v.		45,8	61,3	3,3	6,0	1,4	1,2	23,2	20,5	22,7	17,6	3,6	3,4		
A kereső lakónépesség eloszlása (becsült adatok)		40,0	40,6	10,8	10,2	3,2		28,0		13,9		6,1			

Áttekintő táblázat a társadalmi rétegződés, az iskolai végzettség és a bűnelkövetés kapcsolatairól
(Második rész)

Bűncselekmény neve	Az elkövető iskolai végzettsége (%)									
	Semmi		1-4 osztály		5-8 osztály		Erettségi		Felsőfokú	
Év	1975	1978	1975	1978	1975	1978	1975	1978	1975	1978
1. Hív. sz. ell. erőszak	5,2	4,3	12,4	12,5	77,0	77,2	5,1	5,5	0,3	0,5
2. Garázdaság	7,7	6,9	10,5	16,2	69,9	69,5	1,9	2,0	0,1	0,2
3. Súlyos testi sértés	4,5	4,0	13,8	12,0	77,9	79,5	3,5	4,1	0,3	0,4
4. Lopás	4,3	2,8	10,7	8,2	80,8	82,7	3,8	5,5	0,3	0,3
5. Közokirat-hamisítás	0,0	0,8	6,8	5,6	81,6	83,8	9,2	8,5	2,4	1,3
6. Magánokirat-ham.	0,5	0,3	3,2	1,8	72,7	72,5	20,2	22,9	3,5	2,6
7. Vesztegetés	0,2	0,3	0,3	38,6	57,8	43,3	29,2	15,0	0,3	0,0
8. Devizagazd. ell. b.-cs.	1,5	0,5	5,9	3,4	66,1	66,1	23,5	24,0	2,9	6,2
9. Sikkasztás	0,5	0,3	2,6	2,1	83,3	81,3	13,0	15,8	0,6	0,0
10. Közl. b.-e. súlyos t. s.	0,2	0,3	1,6	1,3	74,6	73,9	18,5	18,8	4,3	5,2
11. Fogl. körében elk. v.	0,8	1,5	2,5	42,8	71,2	47,7	20,1	7,8	5,3	0,2
A kereső lakónépesség eloszlása (becsült adatok)	2,0	1,8	12,4	10,7	69,9	70,8	11,7	12,5	4,0	4,2

Más kérdés, hogy a szociológiai irányultságú munkák jelentős részében is a két szint (filozófiai, illetve szociológiai) szerinti tagozódás erősen keveredik, noha — amint arra már Lenin nyomtatékosan felhívta a figyelmet — ez igen súlyos hiba.⁹ Nem volt egyszerű az iskolai végzettség szerint a bűnözésbeli és az általános reprezentativitás összehasonlítása sem, elsősorban azért, mert a KSH-kiadványokban időről időre új, a korábbiakkal egybe nem vehető — s következésképpen a sok éve azonos kategorizálással dolgozó kriminálstatisztikával is csak olykor egybevágó — csoportosítások látnak napvilágot.

A táblázat alapján — első megközelítésben — a következő *törvényszerűségek* figyelhetők meg:

— Vannak olyan bűncselekmények (sőt a vizsgált körben ezek száma dominál), amelyek tipikusan réteghez kötöttek.

— Vannak olyan bűncselekmények, amelyek esetében bizonyos rétegek erőteljesen felül- (pl. az ún. erőszakos bűncselekményekben a segédmunkások, a vesztegetésben a szellemi dolgozók), míg mások alulreprezentáltak (pl. vesztegetés, foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés esetében a segédmunkások). Az is kitűnik, hogy a szakképzettséggel rendelkező munkások élesen elválnak a segédmunkási rétegtől, s általában a lakosságon belüli részarányuknak megfelelően képviselik magukat a bűncselekményekben.

— Egyes rétegek (pl. a mezőgazdasági munkások és a vesztegetést kivéve a vezetők, az okirat-hamisítást kivéve az irodai dolgozók) mindenütt alulreprezentáltak.

— Általában megállapítható, hogy több év távlatában is az egyes társadalmi rétegeken belül a bűnelkövetési részarány azonos vagy hasonló. Egyetlen bűncselekmény — a vesztegetés — esetében figyelhető meg jelentős változás: a statisztika szerint ugrásszerűen csökkent a vezetők képviselete, ugyanakkor a szak- és betanított munkások, az irodisták, de különösen a mezőgazdasági munkások körében erőteljesen megnőtt a részvételi arány.

— Az iskolai végzettség és a bűnelkövetés között ugyancsak szoros a kapcsolat, bár az iskolai végzettség és a rétegződésbeli hely nem kapcsolódik a vártnak megfelelő szorossággal. Ezt jól bizonyítja, hogy az iskolázatlanok és az 1—8. osztályt végzettek

⁹ Lenin, V. I.: Összes Művei. 5. kötet. Budapest, 1965. 173. old.

az erőszakos bűncselekményekben kismértékben felülreprezentáltak, azonban korántsem olyan mértékben, amint az a foglalkozás szerinti rétegződés szerint (lásd segéd munkások) várható volna. A kulturáltság, úgy tűnik, elsősorban a magasabb végzettségűek esetében jellemző; kiemelkedően a felsőfokú végzettségűek körében. Jól látható, hogy bizonyos bűncselekmények esetében (pl. közlekedési bűncselekmények) inkább a végzettség, míg másoknál (pl. foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés) inkább a beosztás a domináns. Ismét nem lehet szó nélkül elmenni egyes bűncselekmények rétegek közötti átstrukturálódása mellett. Itt is feltűnő a vesztegetés „átvándorlása” az alacsonyabban iskolázottak körébe, de még feltűnőbb a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetésnek a 3 év alatti helyváltoztatása.

Nyilvánvaló, hogy ha az előbb említett struktúra- és dinamikaváltozás tendencijajellegű, ennek magyarázatát kutatni kell. Nemkülönböztetve annak okait is, hogy vajon mire vezethető vissza a *mezőgazdasági és az ipari segéd munkásoknak* az erőszakos bűncselekményekben és a lopásban való eltérő részaránya. Különösen akkor meglepő — legalábbis első látszatra — ez az eltérés, ha tudjuk, hogy az ipari segéd munkásoknak több mint fele mezőgazdasági származású. Itt már valóban a társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés összefüggéseinek fontos kérdéseihez juthatunk el. Számos jel utal arra, hogy a társadalom egyes rétegei nem tudtak lépést tartani a fejlődés elmúlt 30, de különösen az utóbbi 10—15 évben tapasztalható ütemével. Olyan életmódváltozásokra kényszerült, amely távol állt akaratától,¹⁰ s amelyet a társadalom kényszerített éppen a már amúgy is legelésebb rétegre.

E megállapítás nem hathat az újdonság erejével, hiszen a problémákra — többek között — a szociográfiával foglalkozó kutatók, írók már régebben figyelmeztetnek. Moldova György mutatja be számos brutalitás bölcsőjét. A verekedésen tetten ért így védekezik főnöke előtt:

— Magának van felesége? Itt Pesten? „Akkor magának könnyű, mert akkor csúzlizhat, amikor akar, én meg kéthetenként

10 Vö. *Berkovits György*: Világváros határában. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 225. és 332. old.

egyszer jutok hozzá..."¹¹ Ugyanő mutatja be, hogy a városi környezetben könnyen garázdaságnak minősülő verekedés (ölmos bottal!) a falu viszonyai között normális jelenség,¹² s azonos rétegerkölcstől alapján élők szemében ma is a legtermészetesebb dolog, ha valaki mérgében ráfogja bicskáját a másikra,¹³ vagy a feleségére tett kétértelmű megjegyzést követően nyomban a súlyos testi sértés kritériumát is kimerítő kemény arcú öklözéssel válaszol.¹⁴

A lopás, betörés pedig bizonyos szakmákban és helyeken tömegjelenség, olykor pusztán „szórakozás”,¹⁵ ahol az egyén ügyetlenségén és a véletlenen múlik, ha valakit rajtakapnak.¹⁶ Valóban nagyobb figyelmet kellene szentelnünk annak, hogy míg „a paraszti munka, ha nehéz is, de bizonyos fokig kötetlen, a szántás-kaszálás után nehéz az elektromos lápáthoz alkalmazkodni, soha nem gyakorolt testtartásokba görnyedni szokatlan klimatikus körülmények között”.¹⁷ Berkovits György szerint is a legnehezebben élő, legelesettebb munkásréteg az ingázó, első generációs, falusi munkáscsoport. Az ő vállukon van a legnagyobb teher, a legsúlyosabb társadalmi problémákat az ő létük fejezi ki.¹⁸ Bizonyítékai, hogy a feudálkapitalista „fejlődés” örökségként a szocialista iparosításra is az olcsó munkaerő és a tökéhiány nyomta rá bélyegét.¹⁹ Ők azok, akiknek sohasem volt szabadidejük, következésképpen sem igényük, sem törekvésük nem született meg erre. Ha van szabadidejük, képtelenek vele bármit, értelmeset elkezdni.²⁰

Tény, hogy új környezetben mindenki új játékszabályokkal találkozik. Az új környezet miatt neurotikussá vált karakter vi-

- 11 *Moldova György*: Akit a mozdony füstje megcsapott ... Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1977. 43. old.
- 12 *Moldova*, i. m. 70. old.
- 13 *László-Bencsik Sándor*: Történelem alulnézetben. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1975. 38. old.
- 14 *László-Bencsik*, i. m. 335. old.
- 15 *Berkovits*, i. m. 193. old.
- 16 *Moldova*, i. m. 119. old. *László-Bencsik*, i. m. 20. old.
- 17 *Moldova*, i. m. 253. old.
- 18 *Berkovits*, i. m. 11. old.
- 19 *Berkovits*, i. m. 125. old.
- 20 *Berkovits*, i. m. 239. old. és *Halmos Ferenc*: III/6 alázattal. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1978. 65. old.

szont „régí szabályok szerint »játszik«, új »játékokat« vagy az új »játékhoz« régi célokat és szabályokat kapcsol, ezek szerint »játszik«, vagy annyira csalódik az új »játékokban«, hogy egyáltalán nem hajlandó »játszani«. Ugyanakkor a falusi munkástanulók saját társadalmi rétegükhöz szocializálódnak, s ez nem azonos az általánosan elfogadott kulturális érték- és normarendszerrel — figyelmeztet Berkovits.²¹

Jól látható, hogy e témával szorosan összefügg a latens bűnözés kérdése is. Vizsgálni szükséges, hogy a bűnelkövetés az egyes rétegek között valóban úgy oszlik-e meg, mint azt a statisztika mutatja, vagy pedig az ismeretlenség homályában maradó bűnelkövetés is rétegspecifikus ismérvekkel hozható kapcsolatba?

Az előadottak alapján aligha megalapozatlan az a felfogás, amely szerint a problémákat — jelen esetben is — előbb meg kell érteni, s csak ezután lehet remény a megoldásra. A bűnelkövetés, a bűnözés leglényegibb összefüggésének megértéséhez pedig — többek között — a társadalmi rétegeken keresztül vezet az út.

3. Bűnözés – rétegződés – bűnelkövetés

Annak érdekében, hogy a társadalmi rétegződés és a bűnözés kapcsolatát horizontálisan és vertikálisan a leghatékonyabb siker reményében is megérthessük, a problémakomplexum rendszerét, s e rendszer alapján a modelljét kell megkísérelnünk felvázolni. A kriminológiai szemléletmód következetes érvényre juttatása e helyütt büntető-jogsociológiai jellegű elméleti megközelítést kíván.

A rendszerszemléletű megközelítés azt igényli, hogy az egyént múltbeli és jelenlegi környezetével, valamint a jövőre vonatkozó terveivel együttesen elemezzük. Ez a megközelítés tehát a környezet kapcsolatát vizsgálja a konkrét bűnelkövetőre vonatkoztatva, s ugyanebben a rendszerben kívánja felvázolni, hogyan válik az egyedi bűnelkövetés a minőségileg más, de már ismét a környezetbe átvődő bűnözéssé, ennek a környezetre gyakorolt hatásaival együtt.

21 Berkovits, i. m. 255. old.

Meggyőződésem, hogy — mint már említettem — az egyén és a társadalom közötti legfontosabb, s mind a makroközösségre, mind az egyénre legdöntőbb befolyást kifejtő közeg a társadalmi réteg. A kisebb közösségek csupán a rétegspecifikus jellegzetességeket továbbítják az egyénhez.

Erkölc és norma

A szociológiai kutatások által feltárt — részben már utalás-szerűen ismertetett — tények azt látszanak sugallni, hogy témánk szempontjából az erkölcs és a norma viszonya elemzésének jut a legdöntőbb szerep. Ez viszont a *kultúrában* kerül leginkább a felszínre.

Itt célszerű utalni arra, hogy egyes felfogások szerint a kultúra lényegében az absztrakció egyik fajtája, típusa. Benne egyesülnek a társadalom eltérő tagjainak közös cselekvésformái. Éppen ezért a kultúra kifejezés alatt azokat a magatartásformákat kell érteni, amelyek — hagyományos tartalmuk következtében — a társadalom mindegyik tagja számára azonos jelentőségűek.²² Ez a felfogás jól példázza a társadalom egyneműségéről alkotott eszméket. Az uralkodó osztály kultúrája és a társadalom többi rétegének kultúrája, ezek kölcsönös értékelése közé egyenlőségjelet tesz.

Marxista megítélés szerint a kultúra az a közvetítő elem, amelynek során az egyén kapcsolatot tart fenn a társadalommal. Murányi Mihály mutat rá, hogy „az egyén még legönállóbb és legintimebb megnyilvánulásaiban is a kultúra, szociális transzlációjának és a kommunikációnak megszakíthatatlan szálain keresztül folytonosan érintkezésben van az emberiség nembeli fejlődésével”. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is — s ez a téma szempontjából különösen lényeges —, hogy az egyén tudatosságának partikularizációja korántsem csak individuális, hanem osztály-, réteg-, csoport- és egyéb érdekeket állíthat szembe a társadalom totális érdekeivel, s ez az objektív szembekerülés a tudat síkján a totalitással való kapcsolat illuzórikus formáinak

22 Becker, H. S.: Aussenseiter; Zur Soziologie abweichenden Verhaltens. Fischer Verlag. Frankfurt—Mainz, 1973. 71. old.

tételezésében is megnyilvánulhat.²³ Hangsúlyozom, hogy nem kívánom azt állítani, mintha egy társadalmi réteg legfőbb jellemzője a kulturális kondicionáltság volna. Csupán azt szeretném kiemelni, hogy büntetőjogi vetületben kerül a kultúra az első helyre.²⁴

A kérdéskört e helyütt csak röviden érintve arra hívom fel még a figyelmet, hogy valamely rétegspecifikus kultúrába „beleszületés” hasonlóképpen hatást gyakorol az egyén felfogás- és gondolkodásmódjára, szokásaira stb., mint amilyen szerepet játszik a nemzeti kultúra az egyes, a kultúraterülethez tartozó egyénekre. A kultúra ugyanis közvetlenül kapcsolódik a létfel-tételekhez. „Az, hogy a társadalmi tudatban végbemenő ösztönös vagy teoretikusan átdolgozott mozgások milyen típusú, a társadalmi haladás szempontjából mennyire progresszív tömegmozgások, aktivitási formák közvetlen vagy közvetett iniciálói válnak, nem magán a társadalmi tudaton múlik, hanem a társadalmi lét immanens szférájában rejlő történelmi lehetőségektől függ, és azoknak az objektív alternatíváknak a minőségében realizálódik, amelyek egyáltalán kitűzhetővé tesznek bizonyos progresszív célkitűzéseket, s lehetővé tehetik az elérésükre irányuló aktivitás kibontakozását.”²⁵ A lét és tudat viszonyának elemzése során Lukács György rámutat arra, hogy „a társadalmi lét — akármilyen is önmagában véve — valóban az egyes ember egyéni tudatától függetlenül létezik, vele szemben nagymértékben önállóan meghatározó és meghatározott dinamikája van”.²⁶

A tudati tartalom jól érzékelhetően az erkölcsben testesül meg, ugyanakkor a viselkedési normákban, illetve a normákon alapuló viselkedési formákban nyilvánul meg. Az erkölcsös viselkedés sohasem általánosan, hanem az azt tápláló és fennbartó környezetben értékelhető, azaz ahol az ilyen viselkedésnek az

²³ Murányi Mihály: A társadalmi lét. Struktúrafunkció. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 13. old.

²⁴ A kultúra kizárólagos szerepére épülnek az ún. kultúrkonfliktus-elméletek. Lásd bővebben a tanulmánykötet másik tanulmányát, értékelését: Gödöny, i. m. 136. old.

²⁵ Murányi, i. m. 18. old.

²⁶ Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. kötet. Magvető. Budapest, 1978. 202. old.

egyén számára értelme van a vele szemben álló valós problémák fényében.²⁷

Más megközelítéssel ugyan, de lényegében ugyanerre hívja fel a figyelmet Heller Ágnes, amikor a koronként változó szokásszabályokat vizsgálja. A lényeges erkölcsi tartalom fontos sajátosságának tekinti, hogy

- egyrészt objektív érdekből ered,
- másrészt a társadalmi együttélés feltételeit teremti meg,
- harmadrészt — akár pozitív, akár negatív formában, de — befolyik az emberiség egyetemes fejlődésébe.

Ezeknek az érdekeknek az eltérőségei alapján válik szét — mégpedig az osztály, réteg eltérő értékítélete alapján — a lényeges a lényegtől.²⁸ Éppen ezért az egyén társadalmi szituációja, ennek normái teremti meg az emberi megismerés mozgásterületét is. Az egyén a maga átlagában nem lát túl ezeken a normákon, illetve szokásokon még akkor sem, ha más típusú normák, szokások egyidejűleg léteznek, illetve keletkezöben vannak. Az az osztály, réteg, amelyhez az ember tartozik, általában jónak fogja átlagos tetteit tartani.²⁹

Mint említettem, az erkölcs a viselkedési normákban ölt testet. Sumner írja, hogy a viselkedési normákban benne foglalattik a helyes és a helytelen megkülönböztetése minden területen.³⁰

A normák természetesen nem egységesek: vannak elvont és konkrét normák. A konkrét normák élesen osztály-, illetve rétegjellegűek. Ugyanakkor az elvont normákról ezt nem lehet elmondani. Ezek az egyetemes erkölcsi fejlődés egyik kifejezői.³¹

Az osztály- és rétegerkölcslényegi jellemzőinek egybevetése és az elvont normákkal való ütköztetése azért is fontos, mert enélkül a moralitás megmagyarázhatatlan.³² Ugyanakkor Heller

27 Selznick, Ph.: Jogsociológia. In: Sajó András szerk.: Jog és szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 85—82. old.

28 Heller Ágnes: A szándéktól a következményig. Magvető Kiadó, Budapest, 1970. 56—57. old.

29 Heller, i. m. 133. old., továbbá a 13—16. lábjegyzet alatt hivatkozott munkák.

30 Sumner, W. G.: Népszokások. Gondolat, Budapest, 1978. 527. old.

31 Heller, i. m. 146—147. old.

32 Heller, i. m. 213. old.

Ágnes véleménye szerint egy adott osztálynak a jóról alkotott fogalma tartalmában mindig kifejezi az uralkodó osztály szokásait, normáit.³³

Nem kétséges, hogy vannak olyanok, akik szembekerülnek a saját osztályukban, rétegükben uralkodó erkölcsiséggel. Ez vagy úgy történhet, hogy az egyén meghaladja saját osztálya, rétege erkölcsét, vagy úgy, hogy elmarad attól. Egy adott ember számára a „jó” fogalmát az fejezi ki, hogy mennyire képes ahhoz hasonulni, amilyen ő szeretne lenni.³⁴

König jól érzékelteti az *erkölcs és a jogi norma* közötti szoros kapcsolatot, amikor a szokásszerű viselkedést a normatív tevékenységgel veti egybe. A szokásszerű viselkedést öntudatlan tájékozódásnak nevezi az életben, amely — más normarendszerekkel ellentétben — még akkor sem hoz létre önmagából tudatot, ha egy szokás követésénél akadályok jelentkeznek, vagy ha a szokástól sok ember és rendszeresen eltér.³⁵

Murányi a *gyakorlati normákban* látja a társadalmi tudat legfontosabb képződményeit. Ezek az íratlan szabályok alakítják főként a közösségi magatartást, a közösségi tevékenységet. Természetük szerint lehetnek praktikus jellegűek, etikettszerűek és morálisak. Ez utóbbiak „az adott partikularitásnak más partikularitásokhoz, illetve a partikularitás tagjainak egymáshoz való viszonyát szabályozzák”.³⁶ Ezt lényegében azonosíthatjuk a szokással, amelyben viszont visszatükröződnek az életmódbeli, magatartásbeli normák terén kialakuló, rétegződésbeli különbségek.³⁷ Marx elemzése mutatott elsőként arra — a falópással összefüggésben —, hogy a szegénység szokásjogának milyen törvényrontó szerepe lehet.³⁸ Tény, hogy számos olyan jogi bűn van, amelyet nem számítunk erkölcsi bűnnek és fordítva.³⁹

Megállapítható tehát, hogy a jognak vannak a társadalom túlnyomó többségének *gyakorlati normáival* egyező írott normái,

33 Heller, i. m. 245. old.

34 Heller, i. m. 240. old.

35 König, R.: A jog a társadalmi normarendszerek összefüggésében. In: Sajó András szerk.: *Jog és szociológia*, i. m. 261—278. old.

36 Murányi, i. m. 72. old.

37 Murányi, i. m. 30. old.

38 Vö. Szabó Imre: *Előadások Marxról és a jogról*. Gondolat. Budapest, 1976. 54. old.

39 Heller, i. m. 264. old.

míg egyes jogszabályok bizonyos rétegek, csoportok szokásokban megnyilvánuló normáival ellenkeznek. Nyilvánvaló, hogy az előbbi a többség, hiszen különben — amint arra Lukács György rámutat — a jog nem lehetne az emberek mindennapi életében a társadalmi konfliktusok végigvitelének fontos eszköze. Eközben ugyanis a jog állandóan az ugyanezen tartalmakkal kapcsolatos, társadalmilag spontánul kialakult meggyőződésekre hivatkozik. A jogi szabályozás társadalmilag reális lehetőségét csak az hozza létre, hogy az ilyen konfliktusokat tömérdek egyén elkerülheti, mivel az egyedi emberek spontán törvények hatására — e hatás a szokás törvényeitől a morál törvényéig terjed — lemondanak olyan cselekvésekről, amelyek esetleg keresztezik a társadalmi reprodukciót. Jó példa erre a lopás, a csalás törvényi tényállása, amelyek csak azért működhetnek hatékonyan mint jogi kategóriák, mert a gyakorlat kivételes eseteire vonatkozik. Ha mindenki lopna, gyakorlatilag alig volna lehetséges e cselekmény jogi szabályozása.⁴⁰

Lukács György hívja fel a figyelmet az erkölcsi és a jogi normák nemzetenkénti eltérő voltának egyik fontos eredetére. „Történelmileg bizonyára nem volna túl nehéz kimutatni — írja —, hogy sok elkülönülést, amelyet a jogrendszerek egyre növekvő számban mutatnak fel (magától értetődően nem valamennyit), a nép etikai nézeteinek társadalmi nyomása erőszakolt rá a törvényhozásra. Ezt azzal támasztja alá, hogy míg a tiszta „szándék-etika” (moralitás) a tettek következményeit kiküszöböli a morális megítélésből, a jogi megítélés eredetileg tisztán a tettet és következményeit tartotta szem előtt. Az a tény, hogy a szándék mozzanatait növekvő mértékben vesszük fel a törvényekbe, a jogászai kauzalitásba stb., legalábbis részben bizonyára a jog etikai befolyásának rubrikájába tartozik.⁴¹

Szabó András ezzel összefüggésben rámutat arra, hogy a büntetőjog körén belül e jogi normáknak az erkölcsi szabályokkal egybeeső része és szférája erkölcsi motivációval segíti elő a jogkövetést a jogi szabály közvetlen ismerete nélkül is. Ebben az esetben a büntetőjogi tudás és jogtudat nélkül is működőképes.

40 Lukács György: i. m. II. kötet, 485—486. old.

41 Lukács György: Az esztétikum sajátossága. II. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965. 198—199. old.

Viszont a társadalmi munkamegosztás fejlődésével egy sor viszonyrendszerben az eligazodást az erkölcsi normák és értékek már nem segíti elő — véli a szerző. A magatartásszabályozás irányát ebben a körben is megszabja egy sor társadalmi érték, de ez csak a magatartás orientálására, tendenciájának jelzésére képes, de a konkrét helyzet konkrét szabályára nézve semmi közelebbit nem mond. Példaként a közlekedést hozza fel, ahol a jog nem gyakorolható mindennapi tudattal, hanem csak jogi ismeretekkel. A specializált szabályismeret előfeltétele minden részvételnek e körben.⁴²

Ezzel összefüggésben csupán egyetlen megjegyzést kívánok tenni. Álláspontom szerint mind a közlekedésben, mind a büntetőjog által újabban szabályozott más területeken a morális háttér szerepe döntőbb, mint azt ma általában vélik. A részletezést elkerülendő, csak két dologra utalok. Egyrészt ahol a morális háttér a társadalmi értékeket jól képes erősíteni, ott a szabályozásra lényegesen kisebb a szükség. (Erre példa Görögország, ahol ma is bárki mindenféle vizsga letétele nélkül vezethet gépkocsit, s a közlekedést valóban elsősorban nem a közlekedési jog, hanem az egymást nem sértés elve szabályozza. A másik — ezzel ellentétes — példaként éppen hazánkat hozhatjuk fel, ahol — megfelelő morális bázis hiányában — a legaprólékosabb szabályrészletezésbe menő előirástömeggel és vizsgáztatással sem lehet a nyugodt forgalmat biztosítani.) Épp a közlekedés az a terület, ahol ma már mindinkább elismert tény, hogy részint a szabálykövetés kevés lehet, részint — épp morális okokból — bizonyos esetekben kifejezetten el kell térni a szabályoktól.⁴³

A jogi és más, társadalmi, erkölcsi normák (amely utóbbiak bizonyos viselkedések megítélésének alapjait képezik) egymással összefüggésének, ezen összefüggések eredetének elemzése elengedhetlenül fontosnak látszik ahhoz, hogy az egyes ember viselkedését valójában megérthessük. Szabó András ezt úgy fejezi ki, hogy a büntetőjogi normák társadalmi előzményeit elemezve és a jogi norma társadalmi tartalmát ekként megragadva a jog működéséhez, valóságos viszonyaihoz kapcsolódó működéséhez

42 Szabó András, i. m. 303—304. old.

43 A lörvény és a szokás kapcsolatáról lásd még Kutshinsky, B.: „A jogtudat”: a jogismeret és a jogról alkotott vélemény kutatásának áttekintése. In: Sajó András szerk.: Jog és szociológia, i. m. 401—430. old.

tudjuk a jogsértések jelenségeit is kapcsolni. Másként kifejezve ez azt jelenti, hogy a bűnözés jelenségének társadalmi determináltsága azokban a viszonyokban keresendő és kereshető, amelyek magát a normát szükségelik, létrehozzák és működtetik.⁴⁴

Mint tudjuk, a büntetőjog általában a társadalmilag nem kívánt, de lehetséges viselkedési módot tilalmazza. Tény viszont, hogy — legalábbis az osztálytársadalmakban, s így a miénkben is — az adott társadalmi-gazdasági rend uralkodó osztálya tilalmaz bizonyos magatartásmódokat.⁴⁵ Ebből következik, hogy a jogi norma erkölcsi háttere lehet, hogy valóban az egész társadalom túlnyomó többségének erkölcsi normarendszerével megegyezik, de az is lehet, hogy nem.

Nem fogadhatom el minden fenntartás nélkül az olyan megállapításokat, amely szerint egyrészt „elméletileg . . . csak azt tekinthetjük büntettnék és bűnözősnek, amit a társadalom gyakorlatilag annak nyilvánít a maga gyakorlatában”,⁴⁶ másrészt azt a gondolatot, amely szerint a bűnözés viszonyteremtő hatása mások mellett abban is megmutatkozik, hogy kialakítja a bűnözés értékelésére vonatkozó társadalmi tudatot.⁴⁷

A tett megállapítások az esetek túlnyomó többségére feltétlenül igaz. Ezek azok az esetek, amikor egyrészt az erkölcsi és a jogi normák társadalmi szinten szinkronban vannak, másrészt amikor a bűnözés adott, konkrét formájával kapcsolatban az elmarasztaló erkölcsi megítélés társadalmi szinten egységes. Ne feledjük azonban, hogy ezeket a ha . . . akkor kapcsolatokat téves volna a priori elfogadni, anélkül, hogy az uralkodó osztály és a társadalom többi rétegei vonatkozásában ne vizsgálnánk meg.

König — a polgári társadalom intézményesítési mechanizmusát elemezve — teszi fel a kérdést: vajon a jogi normák rendszerének és alkalmazásuknak tudományos kidolgozása nem igazodik-e a társadalom meghatározott részcsoportjának érdekeihez? Marxnak a jog és az uralkodó osztály kapcsolatában végrehajtott, jól ismert elemzéséből kiindulva állapítja meg: az ember lehet formálisan szabad anélkül, hogy materiálisan szabad

44 Szabó András: Bűnözés, ember, társadalom. Doktori disszertáció. Budapest, 1977. (Kézirat) 58. old.

45 Szabó András: A büntett és büntetése, i. m. 318. old.

46 Szabó András: A büntett és büntetése, i. m. 348. old.

47 Szabó András: A büntett és büntetése, i. m. 354. old.

volna. S ha ez igaz, felmerül a következő kérdés: hogyan kell értékelni azokat az egyoldalú értékeket, amelyek adott jogrendszerben és adott jogi gyakorlatban megfigyelhetők? A törvény előtti formális egyenlőséggel szemben materiális egyenlőtlenség áll szemben.⁴⁸

A szocialista országokban éppen ennek a marxi gondolatnak az empirikus vizsgálata még nem történt meg. Az elvi és a gyakorlati lehetőségek viszonyával mindeddig nem foglalkoztunk kellő mélységben. Igaz Szabó András ide vonatkozó megállapítása, amely szerint a kriminológia és a büntetőjog-tudomány túlzottan magatartásközpontú volt: a bűnöző magatartás magyarázatát kereste, adottnak véve a jogi diszkriminálás normáit, de nem terjedt ki annak az institucionalizálódási folyamatnak a vizsgálatára, amely a diszkriminálás indoka és kritériuma, nem elemezte kielégítően a büntetőjogi tilalmak természetét.⁴⁹ A bűnözés a szocialista társadalmi rendszerben is társadalmilag kondicionált.⁵⁰

Széles körben ismert az a nézet, amely szerint a bűnelkövetés szükségletkielégítést és problémamegoldást jelent,⁵¹ hiszen a szóbeli bántás vagy a kiirtási számlarendezés ideiglenes vagy végleges problémamegoldás.⁵² Az pedig aligha lehet vitás, hogy mind a szükségletkielégítés, mind a problémamegoldás módjai nem egyszerűsíthetők le egyéni szintre. Jól tudjuk, hogy nemzeteként, kultúránként, de — és számunkra ez igen lényeges — az eltérő kultúrájú társadalmi rétegek is másként „rendezik számláikat”. Ez arra vezethető vissza — mint arra Szabó András Engels munkásságának elemzése alapján utal —, hogy egyrészt az ember rendelkezik a szükségletkielégítés eszközeinek, módjának, alternatíváinak megválasztási képességével. Másrészt azonban az, hogy a szociálisan szerzett és elsajátított képességgel az alternatívák közül hogyan választhat, nagymértékben függ a ténylegesen rendelkezésre álló alternatíváktól, a társadalmilag adott,

48 Könyv, I. m.

49 Szabó András: Bűnözés, ember, társadalom, I. m. 63. old.

50 Az ellentétes nézetek bírálatát lásd pl. Szabó András: A büntett és büntetése, I. m. 318. old.

51 Rendszerbe foglalását lásd Szabó András: A büntett és büntetése, I. m. 320. és köv. old.

52 Szabó András: Bűnözés, ember, társadalom, I. m. 117. old.

hozzáférhető eszközöktől.⁵³ Az alternatívák, lehetőségek pedig az egyes társadalmi rétegek esetében jelentős mértékben eltérőek.⁵⁴ Ehhez járul a sok szempontból a létviszonyokkal, de a tudat belső szerkezetével is összefüggő egyenlőtlenségtudat differenciáltsága.⁵⁵

Jogos tehát az az észrevétel, hogy mivel a kriminálszociológiai megközelítésű elemzés alkalmával az egyén csak mint valamely osztály, réteg tagja értékelhető, szembevetendő, hogy a marxista kriminológia az eddigiek során nem tulajdonított megfelelő jelentőséget e rendkívül fontos és a marxizmus lelkét adó kategóriának.⁵⁶ Ismét utalni kell azonban arra is, hogy ebben a kriminológiától független feltételek nagymértékben közrejátszottak.

Erre egyébként a szovjet jogszociológusok is felhívták a figyelmet. Kazimircsuk szögezi le, hogy ma még idő előtti lenne, ha az állam és a jog természetének elemzése során eltekintenénk attól, hogy a társadalom közösségi életében a szociális és osztálykülönbségeknek meghatározó és vezető jelentősége van.⁵⁷ Elegendő csak egyetlen példára utalni. A baráti kapcsolatok szempontjából (amely mind a szokásnormák, mind az ezzel kétségtelenül kapcsolatot mutató bűnelkövetés kapcsán kiemelkedő jelentőségű) határozott választóvonal húzódik a munkásság és az értelmiség között.⁵⁸

53 Szabó András: A büntett és büntetése, i. m. 326. old.

54 Kolosi Tamás—Papp Zsolt—Gombár Csaba—Pál László—Bara János: A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk. In: Társadalmi struktúránk fejlődése, i. m. 347., 297—374. old.

55 Kolosi Tamás—Papp Zsolt—Gombár Csaba—Pál László—Bara János: A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk. In: Társadalmi struktúránk fejlődése, i. m. 297—374. old.

56 Szabó András: Bűnözés, ember, társadalom, i. m. 199—200. old.

57 Kazimircsuk, V. P.: A jog mint a társadalmi kontroll eszköze. In: Sajó András szerk.: Jog és szociológia, i. m. 115—122. old.

58 Kovács Ferenc—Akszentievics György—Böhm Antal—Kolosi Tamás—Módra László—Simó Tibor: Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában. In: Társadalmi struktúránk fejlődése, i. m. 1. kötet. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. 253—349. old.; Orbán Sándor: A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után. In: Társadalmi struktúránk fejlődése, i. m. 1. kötet, 57—116. old.

Ádám György a személyiség „programjának” determináló tényezőit elemezve a fogamzáskor kapott genetikai program mellett azokat a társadalmi viszonyokat tartja a legdöntőbbnek, amelyekbe az egyén beleszületett és amelyek között él.⁵⁹ Szabó András ehhez hozzáteszi, hogy minél dinamikusabb a társadalom, minél véletlenszerűbb tehát az egyén viszonya ahhoz a közegehez, amelybe beleszületett, annál kevésbé befejezett a felnőtté válással a világ elsajátítása. Baráti kört, munkahelyet, családot választ magának, s elsajátítja szűkebb világa készségeit, szokásait, normáit, orientáló értékeit. Osztályba sorolása azonban dologi hatalomként áll vele szemben és nem függ választásától.⁶⁰ Igaz e megállapítás még akkor is, ha tudjuk: az életmódban bekövetkező változások, a különböző társadalmi rétegek földrajzi keveredése, a jelentős átrétegződés és a családokon belüli átrétegződés, illetve rétegkeveredés korántsem ad tiszta képet a rétegspecifikumokról egyedi szinten. A társadalmi rétegződés és a bűnözés kriminológiai kutatásánál e sűrű szövevényre hasonlító réteghálózat nem hagyható figyelmen kívül.

Éppen ezért kell a társadalmi és egyéni szint mellett súlyozott figyelmet fordítanunk a rétegszintre. Murányi utal arra, hogy a társadalmi tudat (amely értékalkotásban, értékítéletben is megnyilvánulhat) az egyedek, csoportok közötti különbségek kifejeződése.⁶¹ Ugyanakkor mind az igaz, mind a hamis tudatban jól kimutathatók a szokások, hagyományok rendszere.⁶² A megállapítás az iménti mindhárom szintre egyaránt érvényes.

Mivel tehát nem kétségesen léteznek rétegszokások, rétegnormák, a különböző életmódot folytatók csoportjainak tudata szükségyszerűen ezeknek a különbségeknek a kialakulásával kölcsönhatásos viszonyban fejlődik.⁶³

Az egyes társadalmi rétegeknek azonban nemcsak szokásaik, de érdekeik is eltérőek. Ez részint tevékenységüket, szükséglet-és problémamegoldási módjaikat meghatározzák, részint — s ez

59 Ádám György: Az emberi magatartás meghatározottsága, a választás és a felelősség. Magyar Filozófiai Szemle 1979/1—2, sz. 39—51. old.

60 Szabó András: Bűnözés, ember, társadalom, i. m. 237—238. old. és Szabó András: A büntett és büntetése, i. m. 369. old.

61 Murányi, i. m. 62. old.

62 Murányi, i. m. 21. old.

63 Murányi, i. m. 30. old.

sem lebecsülendő — partikuláris érdekeiket tágabb közösségek vagy éppenséggel az egész társadalom „közös” véleményeként igyekeznek feltüntetni.⁶⁴ Ez a kriminológia és a büntetőjog-szociológia számára akár a jogi normaalkotás, akár a normakövetés elemzésekor fontos szempont.

Az életmód

Röviden már érintettem, hogy az egyén jelenét legdöntőbben az életmód határozza meg. Az életmód az a szabályozó erő, amely sok más tényezővel is szoros kapcsolatot jelez. Így az egyén tevékenységeivel, elsősorban a munkával, szükségleteivel, érdekeivel.

Az életmóddal összefüggő, elméletileg is alapozó jellegű kutatások, illetve monográfia Losonczi Ágnes nevéhez fűződik.⁶⁵ A továbbiakban a csupán kitekintés jellegű néhány szempontot is elsősorban e munka alapján vázoló fel.

Az életmód elemzése során arra keresnek választ, hogy az ember

— saját létének fenntartására és reprodukálására indító kényszerből,

— a társadalom által biztosított lehetőségéből,

— a társadalmi lehetőség által megengedett személyiségki-bontakoztatási képességéből,

— milyen szükségletek formálódnak, s ezek mire indítják az embert,

— hogyan éli, szervezi önmagát, hogyan formálja a társadalmat, környezetét szükségleteinek kielégítése és céljai érdekében,

— mit igényel szükségletei kielégítésének módja, s ezért mit ad cserébe,

— hogyan gazdálkodik önmagával, erejével, idejével,

— hogyan szervezi életét, hogyan mozgósítja erőit,

⁶⁴ Vö. Murányi, i. m. 88. old.

⁶⁵ Losonczi Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat. Budapest, 1977.

— mindezt hogyan magyarázza meg önmagának és másoknak.

Összefoglalva: a társadalmilag kialakított életviteli formákat (normákat) milyen aktivitással teljesíti, mindezekkel és mindezekben belül hogyan viseli, formálja vagy módosítja, illetve újítja meg életét.⁶⁶ Az életmód tehát a cselekvések olyan rendszere, amelyet az emberek életük fenntartása érdekében szerveznek, különböző szintű szükségleteik kielégítése érdekében.⁶⁷

Ha az említett szempontokat figyelembe vesszük, nem kétséges, hogy nemcsak egyes egyének között vannak alapvető különbségek, de igen jellemző eltérések mutathatók ki a különböző társadalmi rétegek közt is. Az egyes rétegek specifikusan eltérő társadalmi feltételek között élnek. A különböző feltételek között élő embereknek „van egy olyan »társadalmi kínálatrendszerük«, amelyben szinte szabályozott életmódviseleteket szuggeral vagy javasol a társadalom. A társadalmi alkalmazkodás mértéke kötelezővé és követendővé teszi a konformitást ezekhez. Így vannak ajánlatos, követhető, követendő utak és módok az életvezetésben, ezek megvalósításához rendszerek és eszközök változata sora áll rendelkezésre.”⁶⁸

A társadalom részint a termelés szintjében, részint a fogyasztás módjában jut kifejezésre. De ami ezúttal fontosabb: abban is, ahogyan a javak az emberek használatába kerülnek. „Egészen pontosan abban, hogy milyen társadalmi osztályok, csoportok a tárgyak milyen használatához jutnak, illetve más társadalmi osztályok milyen tárgyak (dolgok) használatához nem jutnak hozzá.” Ha viszont a társadalmi csoportra, sőt az osztályra jellemző, hogy milyen szinten, hogyan és milyen sorrendben eléghetik ki az emberek szükségletüket, akkor a társadalmi rétegek ellátottsági szintjében meglevő különbségekből megérthetjük a társadalmi különbségek mechanizmusát.⁶⁹

Mivel a feltételek eltérőek, a szükséglet—kényszer—lehetőség hármasságában az életvitelt szabályozó értékrendszerek is eltérőek. Ezek az eltérő értékrendszerek pedig részint a már auto-

⁶⁶ Losonczi, i. m. 313. old.

⁶⁷ Losonczi, i. m. 313. old.

⁶⁸ Losonczi, i. m. 249. old.

⁶⁹ Losonczi, i. m. 322—323. old.

matikussá vált szokásokkal, részint a lehetőségek határolta körön belül a tudatosság különböző szintjén levő életelvekkel irányítják az ember cselekvését.⁷⁰

Nem kétséges, hogy az értékek erőteljesen rétegspecifikusok,⁷¹ s igen szoros összefüggést mutatnak a múlttal, az előző generáció vagy generációk által átadott értékrendszerekkel.⁷² A jelenlegi értéktartalom, értékrend tehát alapvetően három dimenzióban érzékelhető: az adott, a hozott és az előrevetített értékrendben. Mindháromban döntő szóhoz jut a szükségletek és a lehetőségek viszonya. Kriminológiai szempontból igen lényeges az a megállapítás, hogy „ahol az anyagi-társadalmi feltételek nem értek meg és bizonyos szükségletek a tudat szintjén mégis felmerültek, ahol nincs mód ezek kielégítésére a feszültségek feloldásán keresztül, ott jön létre a frusztráció, amely a társadalom tudatos felszíni rétege mögött munkál”.⁷³ Nem a feszültségben van tehát a hiba (az ösztönző erő is lehet), hanem abban, hogy e feszültség feloldására nincs reális lehetőség. Fontosnak látszik legalább jelzésszerűen utalni arra, hogy a jelenlegi értéktartalmat nagymértékben határozza meg a hozott értékrend.⁷⁴ Ez az értékrend pedig nemcsak az általános kulturális színvonalban meglevő aránytalanságokat mutatja, de — itt nem részletezhetően — az ugyancsak „hozott” megrögzült tudatban és érték-szemléletben is megnyilvánul.⁷⁵ Elég, ha az anyagi javak egyes rétegek értékrendszerén belüli;⁷⁶ előkelő, az emberi élet értékének pedig utolsó helyezésére utalok.⁷⁷

Amiért ezzel a kérdéssel minden megközelítésben foglalkozni kell, az indokolja, hogy az értéktartalomnak, értékrendnek van egy előrevetített képe is. Ez nem egyszerűen a jövő képe, hanem a tudatosult, változások vagy a spontánul előretörőkvő változások akarata, amely már úgy rendezzi az értékeket, hogy azokból kibontakozhassék a megvalósítható, a megvalósítandó jövő. Olyan

70 Vö. Losonczi, i. m. 521., 522. és 524. old.

71 Losonczi, i. m. 532. és köv. old., 674. old.

72 Vö. Losonczi, i. m. 59., 257., 277. és 684. old.

73 Losonczi, i. m. 500. old.

74 Losonczi, i. m. 692. old.

75 Losonczi, i. m. 419. old.

76 Losonczi, i. m. 284. és 288. old.

77 Losonczi, i. m. 420. old.

irányított belső-külső tendenciáról van itt szó, amely az értéket és a magatartást a jövőből vagy valamilyen ideálisnak tartott másik társadalmi környezetből átvett és követett értékek vonzása alapján formálná.⁷⁸

Említést kell tenni ugyanakkor az *értékek erkölcsi oldaláról* is. Ezalatt azokat az érzelmeket, készségeket, erkölcsi tulajdonságokat és tetteket értjük, amelyeknek aktuálisan vagy potenciálisan erkölcsi tartalmuk van. Ide számítjuk az érzelmeket, amelyek ugyanannál az osztálynál, embernél jelentőségükben is különböző tartalmakra vonatkozhatnak. De ide tartoznak a pszichikai készségek csakúgy, mint az összes pozitív tartalmú erkölcsi tulajdonság. Ezek megítélése azonban erősen osztály-, illetve rétegspecifikus.⁷⁹

Az életmód tehát meghatározza az egyén kapcsolatait, viszonyulását környezetéhez, de egyben behatárolja lehetőségeit is. Mindez természetesen a kriminológiai kutatásokból már régóta ismert. Az újszerű csupán az lehet, hogy feltárjuk a még teljesen ismeretlen: a rétegspecifikus életmódnak a bűnözéssel, a bűnelkövetéssel való összefüggéseit.

A szituáció

A kriminológiai kutatás során a szituációknak részint társadalmi (rétegspecifikus), részint egyedi (morális) szempontjait kell vizsgálni.

Thomas 1931-es munkájából való az egyik első szociológiai megközelítésű szituációelemzés.⁸⁰ Eszerint a szituáció ismertetőjelei a következők:

— azok az objektív feltételek, amelyek között az egyén vagy egy csoport cselekszik;

— az egyénnek vagy a csoportnak olyan előre meghatározott tartása, amely tényleges befolyást gyakorolt a magatartásra;

— az egyén vagy a csoport tudata az ilyen tartásról és a feltételekről.

⁷⁸ Losonczi, i. m. 692. old.

⁷⁹ Heller, i. m. 281—298. old.

⁸⁰ Idézi Friedrichs, J.: Situation als soziologische Erhebungseinheit. Zeitschrift für Soziologie. Jg. 3. (1974), 44—53. old.

Thomas szerint a szociális szituáció magában foglal minden olyan intézményt (család, gang, templom, iskola, más személyek értéke stb.), amelyekkel az egyén konfliktusba vagy kooperációba kerül.

Egy későbbi — Goffmanntól eredő — meghatározás szerint⁸¹ a szituáció a mindenkori térbeli környezet, amelyben az ide belépő személy az itt levőkkel együtt cselekszik. A szituáció valójában az együtt cselekvés tudatosulásának pillanatában keletkezik, s megszűnik, amikor az utolsó két személy is elhagyta a „játéktérét”. Kempsey úgy véli, hogy a szituáció lényege a kapcsolatok (viszonyok) valamiféle láncolata. Mivel a néhány példából is kivehetően a szituáció megfogalmazása nagyon eltérő, Friedrichs azt javasolja, hogy a szociológiai elemzésekbe be kell vezetni a tér és az idő fogalmát. Eszerint a szituáció a cselekvések tér-időbeli egysége. Ugyanő úgy foglal állást, hogy a szituáció mint egység felvétele csak akkor ésszerű, ha ez a szociológiai cselekvés legkisebb egysége.⁸²

Mannheim különös figyelmet szentel a strukturált és a strukturálatlan szituáció megkülönböztetésének.⁸³ Strukturált az a szituáció, amelyben a cselekvő cselekménye meghatározott. Egy modern társadalomban a szituációk többsége strukturált. A magam részéről azt tehetem hozzá, hogy elsősorban rétegspecifikusan meghatározott az, hogy az egyén ezeket a strukturált szituációkat hogyan értékeli, s ennek eredményeként milyen viselkedési formát választ.

Krincsik rámutat arra, hogy a szituáció statisztikus struktúrájának feltárása nyomán kialakul a „szubjektív valószínűségi modell”, s ennek megfelelően a statisztikusan determinált szituációban a viselkedési taktika. E tevékenység megvalósítása érdekében jönnek létre a funkcionális rendszerek, amelyek az embert ellátják a szükséges információval, ami viszont lehetővé teszi számára a jövő modellezését és az események valószínű prognózisát. Ez tehát lényegében azt jelenti, hogy az egyén valamely helyzet elé kerülve — korábbi tapasztalatai alapján — képes el-

81 Idézi Friedrichs, i. m.

82 Friedrichs, i. m.

83 Friedrichs, i. m.

dönteni: bizonyos viselkedés tanúsítása milyen következményekkel járhat.

Heller Ágnes bevezetéséből jól érzékelhető, hogy az ember születésekor tudata nem teljesen tiszta lap, hiszen bizonyos karakterfeltételekkel jön a világra. Ezek ugyan nem erkölcsi tartalmak, de sajátosan reagálnak bizonyos élményekre és bizonyos erkölcsi tartalmakra. A szituáció, amelybe belekerül, megteremti tudatával kölcsönhatásban a cselekvés bizonyos lehetőségeit. Hogy ezek a cselekedetek milyen véletlenül keresztül érvényesülnek, az ember tudata milyen lehetőségeket realizált, változtatólag hatnak magára a tudatra. Ilyen kölcsönhatásokban fejlődik a jellem, a jellemtudat, az individuum mint dialektikus totalitás. Tehát az, hogy bizonyos szituációban az ember tetteiből milyen eredmény született, mindig hozzájárul az individuum formálódásához. Példaként felhossa, hogy egy szenvedély két különböző embernél lehet teljesen azonos intenzitású és tartalmú. Mégis lehet, hogy teljesen azonos szituációban mást fognak választani, mert ugyanaz az intenzitású és tartalmú szenvedély más és más individualitáskomplexumban jelenik meg, s így ugyanaz a szenvedély is más szenvedély. Másrészt — és ez biztosítja a társadalmi osztályhoz, réteghez, az ott korábban előadott szempontokhoz a kapcsolatot — az ember egyetlen cselekedetét sem lehet egész sorsától elszigetelni.⁸⁴

Az emberi cselekedet ennyiben — és csak ennyiben — autonóm. És itt a kapcsolódás az erkölcsiséggel is. Az egyes ember erkölcsi tartalmú döntése, viselkedése mindig illeszkedik mind az ösztársadalmi elvont, mind az osztály- és rétegspecifikus konkrét normákhoz. Így az erkölcsi ítélet az egyes ember cselekvésének determinánsa. Olyan szituációt teremt az ember számára, amely befolyásolja abban, hogy hasonló helyzetben hasonlóképpen vagy másként cselekedjen-e.⁸⁵

A szituációval kapcsolatos megállapításokat kriminológuskutatói megközelítéssel összegezve és a fogalmat ezúttal tágan értelmezve idetartozónak tekintem egyrészt az életmóddal, másrészt a konkrét bűnelkövetéssel összefüggésben levő konfliktusszituációkat.

⁸⁴ Heller, i. m. 89—90. old.

⁸⁵ Vö. Heller, i. m. 313. old.

A konfliktusok lehetnek konkrétak és absztraktak. Az utóbb említettek feloldódhatnak, aktualizálódhatnak az előbbiben.

A situáció képezi a legszorosabb láncszemet az egyén és környezete között. Éppen ezért ennek elemzése különösen mélyreható kell legyen. Ezúttal csupán néhány szempontra szeretném a figyelmet felhívni. Így a konfliktus

— jellegében mennyire hasonlító a réteg gyakori situációihoz;

— a hasonló situációknak (konfliktusoknak) melyek a réteg-specifikusan megszokott megoldási módjai.

Úgy vélem, nem szükséges ezúttal mélyebben tárgyalni, hogy miért van szükség ezekre a kérdésfeltevésekre. Ha — kutatói szemlélettel — a „van”-ból és nem a „kell”-ből indulunk ki, természetesen vesszük, hogy az egyén — mivel elsődlegesen nem a társadalomba, hanem a saját rétegébe integrált — elsősorban a rétegen belül megismert és ebben a közegben helyesnek tartott problémamegoldási módokat (patternöket) választja. (Csupán megemlítem, hogy véleményem szerint ez a beállítódás szociológiai háttere.)

A jog

A soron következő rendszeregység a *kodifikáció*, azaz bizonyos normáknak, viselkedési szokásoknak, problémamegoldási módoknak az uralkodó osztály (réteg) általi helytelennek vagy helyesnek való deklarálása.

Ezzel kapcsolatban is csupán néhány, ma még jórészt vizsgálatlan szempontra szeretném a figyelmet felhívni. Így

— a büntetendőnek deklarált viselkedés a rétegerkölc és rétegnorma szerint milyen megítélés alá esik;

— amint arról már szó volt, a jelenlegi büntetőjog — még ha egy uralkodó osztály érdekeit is képviseli — tisztán pszichológizáló jellegű, a szabad akarat korlátlanására épít, s az egyént determináló tényezők értékelése legfeljebb az ítélkezési gyakorlatban fejeződhet ki;

— ez összefügg annak megvizsgálásával, hogy jelenlegi társadalmi berendezkedésünk valóban azt és úgy igényli-e büntetni, amit és ahogy a 100 éves vagy még régebbi társadalmi és ideológiai

giai viszonyok alapján szükségelt, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy még az alapelvekben is alig észlelhető változás;

— ugyancsak az előzőekkel függ össze annak elméleti jellegű elemzése, hogy — miként minden korábbi társadalmi rendszerben a büntetőjognak alapvető célja volt az elnyomott osztály feken tartására alkalmas eszközt alkotni — nem irányul-e a jelenlegi büntetőjog éppen a társadalmi rendszerünkben uralkodó osztály saját társadalmi bázisrétegei ellen; nem éppen azt a réteget sújtja-e aránytalanul, amely egyébként a társadalom talapzatát alkotja.

Éppen ezekre a nyilvánvalóan nemcsak bennem, hanem sokakban felmerülő kérdésekre adhat egzakt, megbízható magyarázatot egy olyan indíttatású kutatás, amely, ahelyett, hogy a bűnözés-bűnelkövetés szintektől indul el, a társadalom—réteg—egyen szinteket választja kiindulási alapjának. Így kritika alá vehetjük büntetőjogrendszerünket és a kialakult álláspontot védhetjük is abban a kérdésben, hogy valóban azt és úgy büntetünk-e mindig, amint az célszerű volna.

1954. MÁJUS 15. 1954

4. Összegezés

Az előadottak alapján kitűnik, hogy a társadalmi rétegződés és a bűnözés vizsgálata igen hasznos lehet a megelőzés helyes irányainak kijelölésénél.

Kiindulási alapul célszerűnek mutatkozik tudomásul venni azt a tényt, hogy a lényegében merő absztrakciót jelentő társadalom önmagában éppúgy nem befolyásolható, mint kizárólag csak az individuum. Éppen ezért — tehát hogy mind az általános, mind az egyedi szinten a hatások kellően érvényesülhessenek — meg kell ragadni azt a köztes kategóriát, amelyet ha „manipulálni” tudunk (a szó igaz értelmében), a hatás mindkét irányban a kívánt eredményt érje el. Az előzőekben talán sikerült bemutatni és bebizonyítani, hogy ez a szint a társadalmi réteg. Itt találhatók meg azok a megfelelően általánosított konkrétumok, amelyek az egyént — természetesen még mindig közvetítőkön keresztül (pl. család, munkahely, baráti kör stb.) — leginkább befolyásolják. Ráadásul ez az a szint, ahol a speciálprevenációs intézkedések a leginkább célirányosak lehetnek, hiszen az ilyen

jellegű tevékenységeknek is egyik fő célja a társadalom többi tagjaira való hatásgyakorlás. A generálprevenció irányainak meghatározásánál szintén ezt a szintet látszik leginkább kívánatosnak „megcélózni”.

Mindehhez azonban az szükséges, hogy a társadalmi elvont és konkrét normák, valamint a büntetőjogi normák genezisést kidolgozzuk. Sikerüljön megtalálni, megérteni és megmagyarázni — túl a most betegségként kezelhető egyéni aberrációkon — azokat a jogi és nem jogi normákat, amelyek tipikusan egymással összeütközésbe kerülnek. Sikerüljön a mélyére hatolni, hogy milyen társadalom- vagy rétegerkölcsei normákkal a háttérben szegi meg az egyén a jogi normákat. Magyarozatot kell kapnunk arra is, hogy miért nincs folyamatos kapcsolat a társadalmi, a réteg- (csoport), illetve a jogi normák között. Egyes társadalmi, illetve rétegnormák „idegenedtek-e el” a társadalom objektív lehetőségeitől és szükségleteitől, vagy a jogi normákban kell-e keresni a hibát. Itt is utalni kívánok Marxnak „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai” című művében fellelhető gondolatára, amely szerint a társadalom nem egyénekből áll, hanem azoknak a kapcsolatoknak, viszonyoknak az összességét fejezi ki, amelyekben ezek az egyének egymással állnak. Nyilvánvaló, hogy a marxista kriminológia egyik fontos feladata éppen ezeknek a kapcsolatoknak, viszonyok rendszerének a feltárása, amelyek tehát az egyének egymás közti viszonyát szabályozzák. Ebből következik az a kívánság is, hogy alaposan elemezni szükséges: melyek azok a társadalmi normák, amelyekkel szembe bárki kerülhet és melyek azok, amelyek — az életmódból fakadóan — jellemzően csak bizonyos rétegek számára jelentenek ütközőpontot? Hogyan ítéli meg a mindenkori hatalmon levő politikai osztály a társadalom különböző rétegeiben élő normákat, s melyek azok a szempontok, amelyek alapján — a maga szemszögéből — bizonyosakat deviánsoknak címkéz? A büntetőjogi normák leginkább melyik réteg konkrét normáit tükrözik vissza?

Hasonlóképpen alapos kriminológiai kutatást igényel annak felderítése, hogy milyen feltételrendszerek függvényében lesz egy adott társadalmi réteghez tartozó egyénből bűnelkövető, illetve bűnöző, s melyek azok a feltételek, amelyek közepette ugyanezen réteghez tartozó másik egyén feltűnésmentes marad a jog számára. A személyiség alapvetően más-e, vagy a kö-

rülmények kedveznek-e abban a tekintetben, hogy az alapvetően az előbbivel azonos társadalmi normarendszert követő életmódot folytató egyén jogi normaszegésmentes marad, illetve esetleg éppúgy normát szegve, de a büntetőjogi adminisztráció árnyékában él?

Mindezek megválaszolása fontos annak a tapasztalati ténynek a megértéséhez, hogy a bűnelkövetőknek egy tekintélyes hányada — még ha esetleg formálisan el is ismeri bűnösségét — morálisan nem tartja magát vétkesnek tettéért. Nincsen-e olyan tipikus rétegerkölcsei vagy rétegnorma-háttér, amelynek „fedezetében” a tettet mint rétegének bármely másik tagja, úgy ő sem érzi morálisan elítélendőnek? És ha ez a kör igen széles, ismét felmerül az élet valóságjelenségeihez jobban alkalmazkodó jogi normaalkotás kérdése, tehát a kodifikáció.

Nyilvánvaló, hogy a társadalom valóságjelenségeihez leginkább alkalmazkodó kodifikáció sem oldhatná meg a problémák zömét. A helyes alap azonban jelentősen segíthetné a valóban legfontosabb normák követésére késztetés hatékony módszereinek kidolgozását csakúgy, mint a normaszegők — közlekedésből vett kifejezéssel élve — „utánképzését”, tehát rehabilitációját.